

ΠΩΣ Η ΝΟΣΟΣ ΤΟΥ ΧΑΝΣΕΝ ΕΓΙΝΕ ΤΟΥ ΣΥΡΜΟΥ ΣΕ ΜΙΑ ΝΟΣΟΥΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ;

ΘΑΝΑΣΗΣ ΤΖΑΒΑΡΑΣ

Στην κοινωνία της κατανάλωσης, και μάλιστα της κατανάλωσης του θεάματος, ένας κεντρικός συντελεστής και παράγοντας επιβίωσης και λειτουργικότητας αυτής της κοινωνίας, είναι η δημιουργία ποικιλίας πολλαπλών συρμών. Ο κάθε συρμός, για να μπορέσει να ενισχύσει τα καταναλωτικά και κατά συνέπεια κερδοσκοπικά προγράμματα του συστήματος, πρέπει να είναι πρόσκαιρος και θνησιγενής. Στο στερέωμα των συρμών, βεβαίως κύριο ρόλο παίζουν οι δυστυχίες, οι έμποροι ψευδών ελπίδων, οι κακοδαιμονίες και γενικώς ειπείν οι νόσοι, οι οποίες χαρακτηρίζονται από το κοινωνικό στίγμα. Σχετικά με τον τόπο μας, και σχετικά πρόσφατα –τα χρόνια 1990– η Ευρώπη ανακάλυψε, δήθεν έκπληκτη, πως η Ελλάδα είναι ο τόπος των ασύλων.¹

Βεβαίως υπήρχαν συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνιολογικά δεδομένα που επέτρεψαν αυτή την άποψη, δεδομένου ότι σε μια χώρα γεμάτη από νησιά υπήρχε μια σημαντική ευκολία να φτιαχτούν απομονώσεις-άσυλα, μέσα στα οποία τοποθετούσαμε τους ποικίλους στιγματισμένους. Στον ευρωπαϊκό 20ό αιώνα το στίγμα της πανώλης έχει πια σχεδόν εξαλειφθεί, το στίγμα του χτικιού –δηλαδή της φυματίωσης– τείνει εδώ και πενήντα χρόνια να εξασθενήσει πολύ και το μόνο στίγμα, το οποίο μένει σταθερά στο προσκήνιο είναι το στίγμα της τρέλας. Άλλωστε, η ευρωπαϊκή συνειδητοποίηση περί Ελλάδας-χώρας-των-ασύλων προήλθε από τη δημοσιοποίηση του «σκανδάλου» του ασύλου της Λέρου και των συνθηκών στις οποίες ζούσαν οι εκεί εξορισμένοι τρελοί. Περίπου από την ίδια εποχή, καινούργια πεδία για τα στίγματα έχουν προκύψει, όπως ο καρκίνος και φυσικά το Aids.²

Σε ένα δοκίμιο στο περιοδικό *Σύναψις* το 2007, με τίτλο «Σπιναλόγκα», είχαμε προβάλει την υπόθεση ότι ναι μεν στην Ελλάδα –τη χώρα των νησιών– χρησιμοποιήθηκαν πολύ τακτικά για άσυλα ή

σωφρονισμό τα νησιά, πλην όμως ο αποκλεισμός και η περιθωριοποίηση των στιγματισμένων, ενώ απαιτούσε «νησιά», αυτές τις νήσους μπορεί η κοινωνία να τις κατασκευάσει στο στέρεο έδαφος, όπως π.χ. τα τρία «νησιά» που περιβάλλανε την Αθήνα στην εποχή μας: το Δαφνί για την τρέλα, την Αγία Βαρβάρα για τη λέπρα και τη Σωτηρία για τη φυματίωση.

Ας έρθουμε τώρα στο συρμό που προέκυψε με δύο απανωτά χτυπήματα της μόδας: ένα βιβλίο και ένα σίριαλ. Πρόκειται για το ευπώλητον μυθιστόρημα της κυρίας Βικτωρίας Χίσλοπ, το οποίο προς μεγάλη έκπληξη όλων των εκδοτικών οίκων –του εκδότη της συμπεριλαμβανομένου–, έφτασε να πουλάει ένα αριθμό αντιτύπων που θα έκανε ευτυχή τον οποιοδήποτε έμπορο. Είναι άξιο λόγου ότι η ίδια η συγγραφέας σε συνέντευξή της στο Νίκο Βατόπουλο στην *Καθημερινή* (20 Ιουλίου 2007) δηλώνει ευθαρσώς πως δεν διαθέτει ιδιαίτερο ταλέντο συγγραφής και ότι το πόνημά της δεν έχει απαιτήσεις υψηλής λογοτεχνίας. Ούτε λίγο, ούτε πολύ αυτό το δημιουργήμα απαντάει στις οδηγίες του πώς να γράφετε best seller και να δημιουργείτε ανάλαφρη, αλλά συγκινητική ατμόσφαιρα, έτσι ώστε το έργο σας να αποτελεί μέρος της επανομαζόμενης λογοτεχνίας της παλαιάς. Η κυρία Χίσλοπ, δημοσιογράφος το επάγγελμα, κυρίως με ταξιδιωτική εξειδίκευση, έχει μάθει να διατρέχει τον κόσμο, να περιγράφει για τους διψασμένους για εξωτισμό Εγγλέζους τα ωραία και παράξενα των διαφόρων τόπων, προβάλλοντας βεβαίως τα παράδοξα και τα παράξενα, αφήνοντας στη μπάντα την όποια μιζέρια κρύβεται πίσω από τις βιτρίνες των δημοφιλών τουριστικών προορισμών. Και έτσι ανακάλυψε το μήνα που τρέφει τους έντεκα, κατά τη διάρκεια των περιηγήσεών της στην Κρήτη. Η λέπρα δεν είναι ένα βιωμένο στίγμα στην αγγλική κοινωνία (απόδειξη τούτου είναι ότι κατά τις πληροφορίες των υγειονομικών υπηρεσιών της Αγγλίας και Ουαλίας, τα τελευταία 35 χρόνια έχουν καταγραφεί 35 περιπτώσεις λέπρας, όλες σε μετανάστες...).

Αντίθετα, στη γειτονιά μας η λέπρα ή πολιτικώς ορθώς η νόσος του Χάνσεν, υπήρξε μια πραγματικότητα, είτε τούτο στην Αγία Βαρβάρα του Αιγάλεω, είτε στη Χίο, στη Σάμο, στη Θεσσαλονίκη και φυσικά στην Κρήτη και στο λεπροκομείο της Σπιναλόγκας. Η απόρριψη των στιγματισμένων λεπρών υπήρξε απόλυτη, ο δε φόβος μόλυνσης, όπως άλλωστε και η μόλυνση από τους φυματικούς, συναγωνιζόταν μόνο το φόβο επικινδυνότητας των τρελών. Βεβαίως η επιστήμη προχώρησε και σχεδόν ταυτοχρόνως με την αποτελεσματική φαρμακευτική θεραπεία της φυματίωσης ανακαλύφθηκε και η αποτελεσματική θεραπεία της νόσου του Χάνσεν [τέλος της δεκαετίας 1940], με τη μόνη διαφορά ότι στην πορεία της η λέπρα κατατρώει και καταστρέφει την εμφάνιση των πασχόντων και έτσι –αν και θεραπευμένοι– κουβαλάνε τη σφραγίδα της αρρώστιας τους απάνω στην εμφάνισή τους και στο κορμί τους.

Όμως αυτό που μας ενδιαφέρει κατ' αρχάς, είναι οι κοινωνικές αντιδράσεις, μετά τον Παγκόσμιο Πόλεμο κυρίως, απέναντι στα ποικίλα στίγματα νόσων και ιδεών. Σε αυτή λοιπόν την μετεμφυλιακή περίοδο, τις δεκαετίες 1950 και 1960, μεγάλα τμήματα του ελληνικού πληθυσμού, κυρίως αυτοί που από επιλογή ή από συγκυρία βρέθηκαν από την μεριά των νικητών, είχαν στραφεί ή/και τους είχαν στρέψει σε ποικίλες θρησκευτικές πρακτικές, ευσεβίστικου κυρίως χαρακτήρα με αιχμή αυτήν της χριστιανικής δραστηριότητας της φιλανθρωπίας. Έσω φιλάνθρωπος και σιώπα, και κυρίως, μην αναρωτιέσαι. Το μην αναρωτιέσαι αφορούσε εξίσου τα ατομικά δικαιώματα, την κοινωνική δικαιοσύνη, τα πολιτικά δρώμενα κλπ. κλπ. Να τονίσουμε πως η καταπίεση των ιδεών και των πράξεων αφορούσε «δημοκρατικά» όλους δεξιούς, μεσοκίους και φυσικά αριστερούς. Έτσι οι κοινωνικές δράσεις [ήδη από την παιδική ηλικία] οριζόντουσαν από το σύνθημα: *Μην αναρωτιέσαι, ομαδικά [φυσικά], βγάλε κ... το δικοπλαστικό δεκάρικο, κάνε λίγο... ή, δώσε κανένα δωράκι – εικονίτσες, βιβλιαράκια – και άμα λάχει και κανένα κουραμπιέ, και-*

Ο Θανάσης Τζαβάρας είναι ψυχίατρος ψυχαναλυτής.

ρέτησε ευγενικά και τραγουδήστε όλοι μαζί τα Χριστιανόπουλα και τον Εθνικό Ύμνο....

Αυτό το έργο μιας «εσωτερικής ιεραποστολής» έξω από τα κηρύγματα εμπεριείχε και προσφορά σε είδος, υπό τη μορφή δεμάτων βοήθειας σύμφωνα με το μοντέλο της αμερικάνικης βοήθειας [UNRRA]. Έτσι οι «νικητές» του εμφύλιου εκπαιδεύτηκαν να προσφέρουν δέματα και καλούδια στους «συμμοριτόπληκτους» το 1949 και στη συνέχεια στους σεισμοπαθείς της Κεφαλονιάς, της Ζακύνθου, του Βόλου κ.ο.κ. Και όταν αυτός ο καταπιεσμένος λαός ανέδειξε στις εκλογές του 1958 την ΕΔΑ, αξιωματική αντιπολίτευση με 28% των ψήφων, τότε οι σκεπτόμενες κεφαλές του ως άνω μοντέλου ποδηγεσίας του λαού, αποφαινονταν πως δώσαμε σε αυτό τον αχάριστο νικητή λαό πολλές ελευθερίες...

Ειδικότερα, όσον αφορά τους λεπρούς, για να ενισχυθούν τα ντόπια ιδεολογήματα, γινόταν και μαζική εισαγωγή ξένων προτύπων, όπως του πνευματικού «πατέρα» των λεπρών, Βέλγου μοναχού Πατέρα Δαμιανού [1840-1889] που έζησε με τους λεπρούς της Χαβάης και πέθανε λεπρός και ο ίδιος. Ή και πάλι του περιβόητου θεολόγου, μουσικού και γιατρού Άλμπερτ Σβάιτσερ. Η κατάσταση βελτιώθηκε όταν από το διεθνές προσκήνιο εμφανίστηκε στην Ελλάδα, ο χαρισματικός Γάλλος ευπατρίδης Ραούλ Φολλερώ, ο οποίος αντί για αγιαστούρες και εικονίτσες, κατάφερε με τις λαμπρές δημόσιες σχέσεις του και με μια έντονη παρουσία και προπαγάνδα να κινητοποιήσει συνειδήσεις, κυβερνήσεις και άρχοντες και έτσι να συμβάλει σημαντικά στη βελτίωση των ιατρικών και κοινωνικών συνθηκών των χανσενικών.⁴

*

Ωστόσο παρά τις έντονες κοινωνικές αντιδράσεις αποκλεισμού των λεπρών, που υπαινιχθήκαμε πιο πάνω, πρώιμα οι πνευματικοί άνθρωποι στον τόπο μας και κυρίως λογοτέχνες, ευαισθητοποιημένοι από την τραγωδία της λέπρας, έχουν συγγράψει ποικίλα δημιουργήματα με αφορμή το ζήτημα αυτό. Από την Γαλάτεια Καζαντζάκη, που έγραψε το *Η Άρρωστη Πολιτεία* το 1914, τον Θέμο Κορνάρο που έγραψε το *Σπιναλόγκα* «ad vitam» το 1933, τον Γ. Ν. Άμποτ που έγραψε το *Γη και Νερό* το 1937, μέχρι τα πιο πρόσφατα *Τα Δέκα Χρυσά Δουκάτα της Σπιναλόγκας* του Κώστα Δανδουλάκη το 1993 και το *Γιατρό της Σπιναλόγκας* του Γιώργου Πρατσίνη το 2010.⁵

Κυρίως όμως με τις κινητοποιήσεις επ' ευκαιρία της *παγκόσμιας ημέρας των Χανσενικών*, που εγκαθίδρυσε ο Ραούλ Φολλερώ και τη σχετική δημοσιότητα και οι αρμόδιοι αντέδρασαν κάπως και η κοινή γνώμη ενημερώθηκε.⁶ Ίσως, το πιο αξιοσημείωτο γεγονός αυτού του τέλους της δεκαετίας του 1950, να είναι η τυχαία συνάντηση στα καροτσάκια με βιβλία, του σημαντικού έργου του Κορνάρου *Σπιναλόγκα* με τις ευαισθησίες της νεαρής κινηματογραφίστριας Λίλας Κουρκουλάκου, που μόλις τότε είχε επιστρέψει από σχετικές σπουδές στην Ρώμη. Με αυτοχρηματοδότηση και κυρίως επιμονή και θέληση, μετέβη τότε στην εν λειτουργία Σπιναλόγκα και εν τέλει πραγματοποίησε το πρωτοποριακό της έργο *Σπιναλόγκα. Το νησί της σιωπής*. Πρωτοποριακό ως προς την φόρμα, το περιεχόμενο και την στόχευση. Το φιλμ αντιπροσώπευσε την Ελλάδα στο φεστιβάλ της Βενετίας, έκανε καλή εντύπωση στο συντηρητικό κοινό της εποχής, εξίσου για το προκλητικό του θέμα και για το πρωτοποριακό τρόπο σκηνοθεσίας. Γρήγορα όμως ξεχάστηκε αφού πρώτα είχε επιτελέσει ένα καθαρτήριο έργο στα χανσενικά περιβάλλοντα και σε όσους από μας δραστηριοποιούμασταν στα περιβάλλοντα των Ενώσεων των Χανσενικών.⁷ Μία παρατήρηση επιβάλλεται σχετικά με το ήθος του έργου της Κουρκουλάκου: Οι λεπροί και τα προβλήματα της ζωής στην Σπιναλόγκα είναι οργανικό μέρος του σεναρίου και της σκηνοθεσίας και όχι μία πρόφαση εκ των έξω και από μακριά θέασης των προβλημάτων τους ούτε πρόφαση για κωμειδύλλια και ίντριγκες όπως στο έργο της Χίσλοπ ...⁸

Πέραν, όμως, από αυτή την ενδιαφέρουσα λογοτεχνική παραγωγή και κάποια άλλα γεγονότα που έχουμε επισημάνει, την τελευταία δεκαετία έχουν εμφανιστεί μια σειρά από επιστημονικές αναλύσεις, οι οποίες και έχουν φωτίσει λίαν διεξοδικά το όλο ζήτημα της νόσου του Χάνσεν στην Ελλάδα. Να θυμίσουμε το εξαιρετικό έργο του Ζουλιέν Γκριβέλ (2002), του Ελβετού οδοντογιατρού που ερχότανε και περιποιούτανε τους λεπρούς επί χρόνια [βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών], την πτυχιακή εργασία της Σοφίας Κοκολάκη στο Τμήμα Μ.Ι.Θ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών, με τίτλο *Σπιναλόγκα* (2004) και φυσικά το μείζον έργο του Μάνου Σαββάκη (2008), που καλύπτει όλα τα δεδομένα, κυρίως για τους λεπρούς στην Κρήτη και την Σπιναλόγκα. Επιπλέον, πρόσφατα δημοσιεύτηκε το *Ο γιατρός της Σπιναλόγκας* από τον εντόπιο

Γιώργο Πρατσίνη, μια μυθιστορία βασισμένη σε αληθινά γεγονότα.⁹ Στην δε επανέκδοση, του έργου του Κορνάρου και της Γαλάτειας Καζαντζάκη (Καστανιώτης, 2010), υπάρχουν ενδιαφέροντα επιλεγόμενα από τον Μάνο Λουκάκη, γιο γιατρού της Σπιναλόγκας.

Το ζήτημα που μας τίθεται σήμερα σε αυτή την συγκυρία, είναι ότι η ελληνική κοινωνία δεν ήταν απληροφόρητη σχετικά με τη νόσο του Χάνσεν, ούτε με το ιάσιμο της λέπρας, ούτε και με το γεγονός ότι πια και οι τελευταίοι λεπροί έχουν πάψει να υπάρχουν και ο αντιληπτικός σταθμός της Αγάς Βαρβάρας έχει [σχεδόν] κλείσει.¹⁰ Πώς, λοιπόν, με αυτή την προϊστορία το γλυκανάλατο έργο της κας. Χίσλοπ κινητοποίησε τόσο έντονα το συγκινησιακό πεδίο του μέσου Έλληνα αναγνώστη, βοηθούσης της μεγάλης διαφημιστικής καμπάνιας, σχετικά με τη μεταφορά του βιβλίου αυτού σε σίριαλ σε μεγάλο τηλεοπτικό σταθμό, ώστε δημιουργήσε ρεκόρ τηλεθέασης; Η μόνη πιθανή εξήγηση δεν μπορεί παρά να είναι η *επάνοδος του απωθημένου του φόβου και του αποκλεισμού του λεπρού και τα συναισθήματα ενοχής και φόβου που νιώθει ο τρέχων Έλληνας πολίτης*. Αυτό, δηλαδή, που κάνει εντύπωση είναι ότι το light ανάγνωσμα της Χίσλοπ, μας επιτρέπει και να χύνουμε κροκοδείλια δάκρυα πάνω στη μοίρα των κακόμοιρων των λεπρών και να παρακολουθούμε ως άλλοι ηδονοβλεψίες τη δήθεν τραγωδία που συνέβαινε στους έγκλειστους της Σπιναλόγκας. Μα άλλωστε αυτό δεν συμβαίνει με τη δημιουργία και τη διαχείριση παντός στίγματος από τη λέπρα στην τρέλα, από το AIDS στην ομοφυλοφιλία κλπ.; Τα μικτά συναισθήματα ενοχής και απέχθειας παράγουν ποικιλία αντιδράσεων από τη βία καταστροφής μέχρι τον ακραίο «φιλανθρωπισμό» και συμπόνια.

Στην πραγματικότητα, όμως, το *Νησί* είναι μια εξωτερική ματιά στην τραγωδία των λεπρών, για τον λόγο ότι η ίντριγκα και τα δρώμενα δεν συμβαίνουν στην Σπιναλόγκα, αλλά συμβαίνουν στο απέναντι χωριό, στην [εξιδανικευμένη] Πλάκα, έξω δηλαδή από τους κινδύνους του συγχωτισμού της κοινωνίας της Σπιναλόγκας. [Άλλωστε κάτι ανάλογο συνέβη και με τις live αναμεταδόσεις των βομβαρδισμών του Βελιγραδίου και της Βαγδάτης !..] Για να μπορέσει κάποιος ενδιαφερόμενος να κατανοήσει τη διαφορά μεταξύ της εξωτερικής τουριστικής ματιάς της Χίσλοπ και της εσωτερικής συμπάσχουσας ματιάς άλλων δημιουργών, δεν έχει παρά να διαβάσει κάποιο από τα προαναφερθέντα

βιβλία ή και πάλι να φροντίσει να δει το εξαιρετικό φιλμ του 1958 (!) της Λίλας Κουρκουλάκου.

Έτσι, λοιπόν, ο νεοέλληνας, βάζοντας ως φυλακτό στη βιβλιοθήκη του την ελληνική έκδοση του *Νησιού*, παρακολουθεί με συγκίνηση και δάκρυα τα τεκταινόμενα στο σχετικό σίριαλ [που προβάλλεται άλλωστε την ώρα του Εσπερινού της Εκκλησίας] και έτσι εκτελωνίζει πάσα ηθική ευθύνη σε μια κοινωνία η οποία νοσεί δομικά από έλλειψη αυτογνωσίας και οραματισμών.

Για να ενισχύσουμε την άποψη, ότι αυτός ο συρμός της Σπιναλόγκας είναι ένα άλλοθι στην ηθική ευθύνη του ενός καθενός μας, θα συνδυάζαμε την εκδοτική και τηλεοπτική επιτυχία της Σπιναλόγκας με τη σχετικά πρόσφατη επιτυχία ψυχολογικών βιβλίων και την κοσμοσυρροή όλων των πονεμένων της πόλης μας να ακούσουν τον μάγο Γιάλομ και να αγοράσουν μαζί τα βιβλία του, καθιστώντας ευτυχείς μεν τους εκδότες, αλλά και εφησυχασμένες τις συνειδήσεις: όπως καλή ώρα τα εικονίσματα στο εικονοστάσιο, έτσι στη βιβλιοθήκη υπάρχει ο Γιάλομ, ο συμπαθής αυτός «Αμερικάνος» ψυχαναλυτής. Να θυμίσουμε ακόμη μια εμφανή αναλογία με την ιστορία της λέπρας -πως η ψυχολογική βιβλιογραφία στα ελληνικά είναι πλουσιότατη και διεξοδική και αυτός ο συρμός αλά Γιάλομ απλά συμπληρώνει τον πίνακα της άρνησής μας ως προς τα πραγματικά προβλήματα που υπάρχουν στη νοσούσα και πάσχουσα ελληνική κοινωνία.

15 Δεκεμβρίου 2010

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Τα άσυλα και το στίγμα έχουν περιγραφεί λεπτομερώς και λίαν ικανοποιητικά από τον Ίρβινγκ Γκόφμαν, στα βιβλία του *Άσυλα*, εκδόσεις Ευρύτατος, 1995 και *Στίγμα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2001. Όλα τα νοούμενα και υπονοούμενα

μενα σε αυτό το κείμενο παραπέμπουν σε αυτά τα δύο έργα.

- 2 Όπως πολύ χαρακτηριστικά έχει περιγράψει στο υπέροχο δοκίμιό της η Σούζαν Σόντακ, *Η νόσος ως μεταφορά*, εκδόσεις Ύψιλον, 2006.
- 3 Τούτη η δήλωση αφορά τα βιώματα του καθημερινού σύγχρονο Άγγλου. Αντίθετα η Αγγλία μέχρι το 1947 ως η μείζων αποικιοκρατική δύναμη, είχε από τις πλέον προηγμένες επιστημονικές και κοινωνικές απόψεις για την λέπρα. Δες χαρακτηριστικά: R.G.Cochrane, *Practical Textbook of Leprosy*, Oxford Medical Publications London Το εν λόγω εγχειρίδιο καταγράφει τις προόδους στη γνώση της λέπρας την χρονιά πριν την ανακάλυψη της θεραπείας της νόσου.
- 4 Παρότι οι μηχανισμοί υποδοχής του Φολλερώ υπήρξαν θρησκευτικό-φιλανθρωπικοί, η πολιτική ευφυΐα του, του επέτρεψε εξίσου να σαγηνεύσει βασιλιάδες και κυβερνήτες αλλά και να συνεργαστεί με τις ενώσεις των τέως Χανσενικών. Σχετικά Ρ. Φολλερώ *Ταξείδια στις χώρες των χανσενικών*, Δαμασκός Αθήναι, 1957 και Ραούλ Φολλερώ, *Πενήντα χρόνια κοντά στους χανσενικούς*, Συντροφιά, Αθήνα, κ.κ.
- 5 Διαθέτουμε πλέον δυο διεξοδικές μελέτες της Κέλη Δασκαλά για το σύνολο των διαθέσιμων έργων σχετικά με την λέπρα στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία α/Επίμετρο στην επανέκδοση της *Άρρωστης πολιτείας*, Ελληνικά Γράμματα, 2010, σ.137-229 και β/ «Η Πολυάννα στη Σπιναλόγκα», *The Books Journal*, αρ. 2, σ.52-55. Σε αυτό το τελευταίο κείμενο υπάρχει και μία ενδιαφέρουσα «εν θερμώ» αξιολόγηση του σίριαλ «το νησί» του Mega.
- 6 Δες σχετική μαρτυρία του Κ. Γεωργουσόπουλου στα προλεγόμενα της επανέκδοσης του Γ.Ν. Άμποτ, *Γη και νερό*, Πόλις, 2010

- 7 Την τετραετία 1958-1962 μια ομάδα εθελοντών, φοιτητριών και φοιτητών ασχολήθηκε συστηματικά με τα παιδιά των χανσενικών, τα οποία παρκαρισμένα σε ένα εξοπλισμένο οικηκιο extra muros στο όμορο οικόπεδο με το Νοσοκομείο Χοιμωδών Νόσων. Η φροντίδα και η εκπαίδευση και η συνεργασία με τους αρμόδιους φορείς, επέτρεψε την κοινωνικοποίηση των περίπου 30 παιδιών και υπήρξε μέρος της αποασυλοποίησης των Χανσενικών. Ο παιδικός σταθμός έκλεισε οριστικά, στα μέσα της δεκαετίας 1965
- 8 Ο συρμός της σπιναλογκίας έχει και θετικές συνέπειες. Το έργο της Κουρκουλάκου αφού προβλήθηκε για κάποιο χρόνο το Νοέμβριο και Δεκέμβριο 2010 σε δύο περιφερειακούς κινηματογράφους, αναγγέλλεται ότι πρόκειται να μοιραστεί ως δωρεάν DVD από εφημερίδα της Κυριακής 19/12/2010. Να τονιστεί επίσης πως αυτή η μόδα επέτρεψε την έκδοση ή επανέκδοση ποικίλων εντύπων. Το μόνο που φοβόμαστε, είναι ότι όπως όλες οι μόδες, μόλις σβήσουν τα φώτα της επικαιρότητας, η Σπιναλόγκα και τα νοήματά της θα ξεχαστούν...
- 9 Ζουλιέν Γκριβελ, *Η νόσος του Χάνσεν στην Ελλάδα και στην Κρήτη κατά τον εικοστό αιώνα*, Ελούντα 2002, σ. 135, Σοφία Κοκολάκη, *Σπιναλόγκα*, ΜΙΘΕ, Αθήνα, σ. 62, Μάνος Σαββάκης, *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας*, Ιατρικά, Εγκλεισμός, Βιωμένες εμπειρίες, Πλέθρον, Αθήνα, 2008 και Γιώργος Πρατσίνης, *Ο γιατρός της Σπιναλόγκας*, Σαββάλας, Αθήνα, 2010.
- 10 Τον Δεκέμβριο 2010, φιλοξενούνται ακόμη καμιά εικοσαριά κατάκοιτοι τέως χανσενικοί.